

УДК 340.122

Д.Г. ФЕДІН, Львівський державний університет внутрішніх справ

ЗНАЧЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Ключові слова: правосвідомість, свідомість, право, суспільство, законність, правові явища, демократизація суспільства, виховання молоді

У період становлення в сучасній Україні демократичного суспільства та правової держави проблеми підвищення соціальної активності правосвідомості, правової культури населення набувають надзвичайно актуального характеру. З огляду на це, одним із першочергових завдань сучасної юридичної науки і практики є розробка єдиної ефективної загальнонаціональної правової політики держави і на найближчий час, і на перспективу, одним із критеріїв ефективності якої виступає високий цикл соціальної активності загальної та правової культури, правосвідомості громадян і посадових осіб.

Аналізуючи наукову літературу з проблем правосвідомості, можна зробити висновок, що її дослідження здійснюється за такими напрямками: 1) соціально-філософський аналіз правосвідомості як специфічної форми суспільної свідомості; 2) соціологічний аналіз правової свідомості; 3) теоретичні дослідження правосвідомості, пов'язані з окремими сторонами значної сфери правового буття суспільства (правотворчістю, законністю тощо); 4) теоретичне дослідження правосвідомості у зв'язку із правовим вихованням; 5) дослідження права та правосвідомості з точки зору синергетики; 6) творче вивчення спадщини відомих українських, російських, інших зарубіжних учених як самостійний напрям дослідження правосвідомості.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. дослідженням правосвідомості займалися відомі представники філософської та політико-

правової науки, з-поміж яких І.А. Ільїн, П.І. Новгородцев, Л.І. Петражицкий, М.В. Бердяєв та ін.

Упродовж 60-х – 80-х років минулого століття проблематиці правосвідомості були присвячені праці Н.А. Бурої, А.Б. Баймурзаєва, К.Т. Вельського, М.І. Козюбри, О.А. Лукашевої, Є.В. Назаренка, Г.С. Остроумова, Н.Я. Соколова, І.Ф. Покровського, Д.А. Потопейка, І.Ф. Рябка, І.Е. Фарбера, В.А. Щегольцева та інших. Їх праці присвячені дослідженню сутності та функцій правосвідомості, співвідношенню правосвідомості з іншими формами суспільної свідомості та з правом, ролі правосвідомості в удосконаленні законодавства.

Ще одні автори – А.І. Долгова, Г.Х. Єфремова та А.Р. Ратінов у своїх працях розглядали кримінологічний аспект правосвідомості, її роль у профілактиці злочинності та правопорушень серед молоді. Натомість, А.А. Абдулмоїнов, Е.А. Аграновська, П.П. Баранов, Н.Л. Гранат, А.В. Грошев, Х.С. Гучерієв, В.І. Камінська, А.Ф. Крижановський, В.П. Сальников, Н.Я. Соколов, О.Г. Шапієва та ін. у своїх працях розглядали різні аспекти та форми правової свідомості, професійно-юридичної свідомості працівників ОВС.

Звідси, мета даної статті полягає у розкритті значення правосвідомості в системі суспільної свідомості як актуального механізму правового регулювання, що невинно зростає за перехідних правових реалій.

Радикальні зміни українського правового буття значною мірою відобразилися на розумінні права, законності, правопорядку, правотворчої і правозастосовної діяльності, юридичної культури, прав і свобод людини та громадянина. В такій ситуації особливо зростає роль правосвідомості як важливого нормативно-організуючого та стабілізуючого фактора. Про визнання важливості правосвідомості свідчить той факт, що ця проблема є однією з центральних, ключових в юридичній науці.

Правосвідомість – це досить складний феномен, що має різні аспекти філософського, юридичного, соціально-політичного та мора-

льного змісту. Вона становить сферу суспільної свідомості і виступає елементом правового буття як механізм правового регулювання за перехідного правостановлення.

Зміна підходу до сутності самого права, його ролі в житті суспільства, при докорінній переоцінці цінностей у сфері права, у тому числі й категорії правосвідомості, особливо важливо відродити, оцінити та втілити у життя весь ментально накопичений у цій галузі науковий потенціал. Це дозволить сподіватися на ґрунтовну розробку різних концепцій правосвідомості, на формулювання «інтегрального» визначення цього поняття у руслі розвитку, відновлення правових, соціально-політичних, економічних та інших реальностей нашого суспільства.

Водночас, поява значної кількості публікацій з цієї проблематики, переважна більшість яких незадовго до свого виникнення ставали морально застарілими, не позначається, однак, позитивно на збільшенні циклу соціальної активності правосвідомості громадян. Тому збільшена кількість наукової літератури з проблем правосвідомості не повинна створювати впевненості у вивченості цієї категорії, тому що за кількістю збільшення спеціальних робіт виявляються також і нові проблеми, стають очевиднішими не заповнені місця у розробці низки загальних проблем правосвідомості, виникає потреба в уточненні загальних положень, щодо сучасних реалій України та її регіонів, зокрема щодо формування національної правосвідомості у курсантів навчальних закладів МВС України.

Слід зазначити, що, хоча й вживаються певні спроби наукового осмислення та «оживлення» цієї проблеми на рівні загальної теорії права та галузевих юридичних наук, за сучасних умов, через свою не традиційність та специфічну спрямованість проблема правосвідомості залишається відносно новою та не розробленою темою. Через численні складнощі проникнення в сутність питання, правознавці іноді надмірно захоплюються теоретичною частиною проблеми, у той час коли розробка методик виховання і формування

колективної та індивідуальної буденної правосвідомості щодо реалій сьогодення залишається практично нерозв'язаною. Розпочаті дисертаційні та монографічні дослідження з цієї проблеми також не достатньо заповнюють цієї прогалини.

Отже, багато теоретичних питань правосвідомості залишаються дискусійними, при цьому значною мірою це стосується саме питань правосвідомості соціально активних верств населення, молоді, зокрема курсантів навчальних закладів МВС України. Варто також зазначити, що досі немає жодного комплексного дослідження, яке узагальнило б ключові проблеми правосвідомості.

Розгляд специфіки реалізації правосвідомості в процесі правового регулювання підводить до висновку, що механізмом забезпечення відповідності правосвідомості соціально-правовим вимогам виступає процес правового виховання, проте не в школярському його розумінні, а як система практичних заходів, завдяки яким дотримання норм права стає звичкою, органічною частиною свідомості індивідів взагалі. Спіратися таке виховання (з інституціональної точки зору) повинно на судову гілку влади, а із законодавчої – на закріплені законом принципи.

Як нами зазначалося вище правосвідомість виступає досить складним феноменом, що має різні аспекти філософського, юридичного, соціально-політичного та морального змісту. Вона становить сферу суспільної свідомості і виступає елементом правового буття як механізм правового регулювання за перехідного правостановлення.

Зміна підходу до сутності самого права, його ролі в житті суспільства, при докорінній переоцінці цінностей у сфері права, у тому числі й категорії правосвідомості, особливо важливо відродити, оцінити та втілити у життя весь ментально накопичений у цій галузі науковий потенціал. Необхідно зауважити, що в сучасному українському правознавстві спостерігається посилення інтересу до ціннісного підходу в дослідженні права. Тривалий час вітчизняні правознавці загалом і теорети-

ки права зокрема трактували право як явище ціннісно нейтральне, байдуже навіть до моральних цінностей. Це пояснюється домінуванням в українській правничій науці легістсько-позитивістського праворозуміння, проникненого ідеєю тотожності права і закону, права і норми та принципом етично-морального мінімуму, який визначає державна влада, законодавець у праві. Позитивістська методологія вимагає від права бути наукоцентричним, раціональним, «очищеним» від морального, релігійного, буденно-досвідного знання, ірраціонального, ціннісного, почуттєвого моментів тощо [1]. Науковірування, що панувало в правознавстві тривалий час, заперечувало зв'язок права з культурними цінностями, з мораллю, з релігією, психологічною сферою тощо. Проте сьогодні, коли в нашому суспільстві назріла нагальна необхідність в сучасному юридичному праворозумінні, подоланні легістсько-позитивістського підходу до трактування права, з'явилася низка публікацій, автори яких (і вітчизняні, і зарубіжні) все більше акцентують увагу на ідеї дослідження права з позицій ціннісного підходу. Зокрема, М. Козюбра наголошує на тому, що «якщо позаоціночне пізнання немислиме при дослідженні природних явищ, то тим більше воно неможливе в суспільних (гуманітарних) науках» [2, с.28]. Правознавство – це людинознавче знання, правознавець має розуміти право як сферу людської творчості, духовно-культурний феномен, частину культури, яка є полем людських розумінь і значень, має ціннісний зріз – таке дослідження буде цілком відповідати основним напрямкам розвитку сучасної правничої методології. Особистісно-ціннісний підхід не заперечує об'єктивності дізнання правових феноменів. Навпаки, він їх розглядає з різних позицій, забезпечує повніший, адекватніший їх аналіз.

Проблема правосвідомості є однією з ключових проблем юридичної науки. І це не випадково, оскільки правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості виконує надзвичайно важливі функції та завдання, реалізує загальнозначимі цілі в системі суспільних ві-

дносин. Незважаючи на той факт, що вивченням цього соціально-правового феномену займалося не одне покоління дослідників, ми повинні констатувати відсутність єдиного, загальноприйнятого трактування правосвідомості. Це пов'язано з тим, що вичерпне наукове визначення цієї категорії не може бути коротким і однозначним. Проте розкриття суті, чітка конкретизація поняття «правосвідомість» є необхідним завданням нашого дослідження, вирішення якого дозволить уникнути плутанини в подальшому використанні цього терміну.

Термін «правова свідомість» містить в собі вказівку на наявність більш широкого за об'ємом (родового) поняття «свідомість», до якого правосвідомість належить як одна з форм. Знаючи, що таке свідомість, можна скласти об'єктивне уявлення і про правову свідомість як про часткову реалізацію більш широкого поняття. Тому подальший аналіз доцільно сконцентрувати на більш загальній філософській категорії «свідомість», а потім перейти до визначення правосвідомості.

Свідомість – це властивий людині спосіб відношення до світу через суспільно вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма відображення матерії [3, с.599]. За своєю природою свідомість є властивістю високоорганізованої матерії – людського мозку. Ця властивість полягає в створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, в одержанні, зберіганні та переробці інформації, у виробленні програми діяльності, спрямованої на розв'язання певних завдань, в активному управлінні нею. Це визначення свідомості сформульоване з позицій матеріалістичного підходу, який в останні роки поступово витісняється антропологічним підходом як домінуючий у суспільстві. Поштовхом до бурхливого розвитку антропологічного підходу став XVIII Всесвітній філософський конгрес, який відбувся у місті Брайтоні (Великобританія) в 1988 році [4, с.5]. Суть антропологічного підходу полягає в тому, що теорії, методи, схеми наукової діяльності, емпіричні дослідження та їх інтерпре-

тація трактується через призму людини, тобто в центрі соціальної реальності знаходиться людина. Саме на позиціях такого підходу сформульовано наступне визначення свідомості. Свідомість – це сукупність чуттєвих і розумових образів, для якої в нормальних умовах характерно тією чи іншою мірою чітке знання того, що «я» є тим, хто переживає ці образи [5, с.423].

Категорія правосвідомості є здобутком радянської юридичної думки, оскільки за кордоном вона не розроблялася. В юридичній енциклопедії правосвідомість визначається як відображення на рівні суспільної, масової або індивідуальної свідомості у вигляді понять, поглядів, уявлень, почуттів чинного (об'єктивного) або бажаного (суб'єктивного) юридичного права [6, с.391]. Правосвідомість існує у людини тоді, коли вона осмислює, аналізує стан чинного права та відповідно до цього у неї виникають певні уявлення про те, яким би вона хотіла бачити це право.

Ключовим у правосвідомості є усвідомлення особою того, що стан сучасного права держави повинен відповідати тим загальнолюдським цінностям, положення яких закріплені у міжнародних правових актах про права людини [7, с.196–197].

Слід зазначити, що правосвідомість громадян, які бажають жити у демократичній державі, не може виникнути спонтанно, сама собою. У процесі її формування можуть виникати обставини, які впливатимуть на проходження цього процесу і позитивно, і негативно.

На сучасному етапі демократизації української держави на процес формування, зміни правосвідомості громадян чималий вплив справляють такі чинники, як правова освіта, правове виховання, самовиховання та перевиховання, соціалізація та вплив соціального середовища [8, с.14].

В умовах розвитку громадянського суспільства в Україні правосвідомість громадян повинна, передусім, відображати новітнє уявлення, яке б відповідало сьогоднішнім потребам суспільства, про сутність демократичної правової держави, усвідомлення

відмінності правомірних і протиправних дій, рішень, вчинків.

Науковці, вивчаючи поняття правосвідомості, дають йому різні визначення. Загалом правосвідомість – це певна діяльність, у результаті якої виражається суб'єктивне ставлення того чи іншого індивіда до правової дійсності, формуються уявлення про свої права й обов'язки, справедливість і несправедливість правових норм, почуття, емоції, пов'язані з оцінкою буття держави.

М. Цимбалюк вважає, що правосвідомість – це «категорія філософії права, що відображає ставлення до людей, до права, до способу життя в системі правових знань, правових почуттів, переконань, вольових установок; вона виробляє оцінку діючої в суспільстві правової теорії та юридичної практики, визначає можливі шляхи їх удосконалення, виходячи з вимог природного права, загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини та громадянина» [8, с.25].

Процес формування правосвідомості у громадян стикається з низкою чинників, які так чи інакше впливають на нього. Досвід свідчить, що існує багато негативних чинників, які не сприяють тому, щоб у результаті зміни політичних, громадських, правових та інших відносин змінювалася правосвідомість.

Найбільш негативно на процес трансформації правосвідомості впливає недостатня розвинутість громадянського суспільства, що ми отримали у спадок від Радянського Союзу. Зміни, які відбулися в житті нашого соціуму в зв'язку з розпадом СРСР, призвели до переосмислення правової реальності, викликали нові трактування старих понять, в тому числі і правосвідомості.

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що теоретичний розгляд феномена правосвідомості як предмета комплексного дослідження дозволяє нам зробити висновок про те, що ця категорія є однією з ключових і найскладніших в юриспруденції.

В сучасній юридичній науці спостерігається тенденція до перегляду поняття та сут-

ності правосвідомості, існують спроби дати їй новий зміст і звучання. Так, зокрема, для сучасної юридичної науки характерним є відхід від єдиної марксистсько-ленінської ідеології, яка призвела теорію держави і права до певного еkleктизму в поглядах на державно-правові явища, до світоглядної та ідеологічної аморфності. Повинні існувати різні погляди на правові явища, адже саме різноманітність поглядів приводить нас до якісно нового рівня знань про правосвідомість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Шершеневич Г. Ф. – М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1911. – 698 с.
2. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права) /

М. І. Козюбра // Проблеми філософії права. – Т. 1. – 2003. – С. 28.

3. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-е вид., переробл. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – С. 599.

4. Философия человека: традиции и современность : сборник обзоров. – 1991. – Вып. 2. – С. 5.

5. Философский энциклопедический словарь. – М. : Инфра-М, 1999. – С. 423.

6. Популярна юридична енциклопедія / [В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський та ін.]. – К, 2002. – 528 с.

7. Ведерніков Ю. А. Теорія держави та права / Ю. А. Ведерніков, В. С. Трегул. – К., 2005. – 198 с.

8. Цимбалюк М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства / М. Цимбалюк. – Острог, 2005. – 261 с.

Федін Д. Г. Значення правосвідомості в системі суспільної свідомості / Д. Г. Федін // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 813–817 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11fdgccc.pdf>

Виконано дослідження правосвідомості як однієї з форм суспільної свідомості, що становить систему правових поглядів, теорій, ідей, переконань, оцінок, настроїв, почуттів, у яких ідентифікується відношення індивідів, соціальних груп, усього суспільства до існуючого та бажаного права, до правових явищ, до поведінки людей у сфері права.

Федін Д.Г. Значение правосознания в системе общественного сознания

Выполнено исследование правосознания как одной из форм общественного сознания, что составляет систему правовых взглядов, теорий, идей, убеждений, оценок, настроений, чувств, в которых идентифицируется отношение индивидов, социальных групп, всего общества к существующему и желаемому праву, к правовым явлениям, к поведению людей в сфере права.

Fedin D.G. The Value of Justice in the System of Social Consciousness

Research of sense of justice as one of forms of public consciousness, that makes the system of legal looks, theories, ideas, persuasions, estimations, moods, senses, attitude of individuals, task forces, all society toward an existent and desired right is identified in which, to the legal phenomena, to the conduct of people in the field of right is devoted.